

**G'ARB ZARBLI CHOLG'ULARI - LITAVRANING XITOIY
ORKESTRLARIDA RIVOJLANISHI VA QO'LLANILISHI**

Erpanjon Maxmutiy (Yierfanjiang Maihemuti)

II bosqich magistranti

Ilmiy rahbar professor v.b. Ali Izmailov

O'zbekiston davlat konservatoriyasi

«Puflama va zarbli cholg'ular» kafedrası

Annotatsiya: Litavra g'arb zarbli cholg'ularining vakili bo'lib, aniq balandlikdagi tovushlarni berishdagi muhim roli bilan g'arb simfonik orkestrlarining ajralmas qismidir. G'arb va Sharq madaniyatlari o'rtasidagi almashuvlarning kuchayishi bilan ushbu cholg'u XX asr boshlarida Xitoyga kirib kelgan. Xitoy orkestrlarining rivojlanishi bilan u mahalliy sharoitga moslashib, zamonaviy Xitoy orkestrlarining muhim tarkibiy qismiga aylangan va muhim funksiyalarni bajargan. Shu asosda ushbu maqolada avval litavraning badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi, so'ngra uning Xitoy orkestrlarida rivojlanish tarixi bayon etiladi va nihoyat, Xitoy orkestr asarlarida qo'llanilishi o'rganilib, G'arb va Sharq musiqiy madaniyatlari o'rtasidagi chuqur almashuv va sintezga namunaviy asos yaratiladi.

Kalit so'zlar: litavra, Xitoy orkestri, badiiy xususiyatlar, rivojlanish bosqichlari, qo'llanilish

Xitoy orkestrlarining rivojlanish tarixi sharq va g'arb musiqiy madaniyatlarining o'zaro almashuvi va to'qnashuvi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu ikki musiqiy an'ananing sintezi va innovatsiyasining tipik namunasi. Litavra g'arb simfonik orkestri zarbli cholg'ular guruhining "tamaltoshi" sifatida butun orkestrda o'ziga xos o'rin va ahamiyatga ega. Litavra dastlab arablarning nag'arasidan kelib chiqqan bo'lib, doimiy rivojlanish va evolyutsiya natijasida ritmni qo'llab-quvvatlovchi, tembrni boyituvchi va hissiyotlarni ifodalovchi

maxsus cholg'uga aylangan. XX asr boshlarida g'arb musiqiy madaniyatining kirib kelishi bilan litavra Xitoyga ham yetib kelgan va mahalliy sharoitga moslashishning yangi bosqichiga qadam qo'ygan. Tarixiy rivojlanish jarayonida litavra Xitoy orkestrida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, sharq va g'arb musiqiy almashuvining muhim guvohiga aylangan va ko'plab qimmatli ma'nolarni o'zida jamlagan. «Litavra o'zining to'q va o'zgaruvchan tembri tufayli... Masalan, Xitoy musiqashunosi Chjan Veyning ta'kidlashicha, «Liang Chju» Liang Shanbo va Chju Yingtay skripkali konsertida litavra nafaqat ritmik asos, balki syujetning dramatik keskinligini oshiruvchi vosita sifatida ham qo'llanilgan» [1]

G'arb zarbli cholg'ulari - litavraning asosiy xususiyatlari. Litavraning inglizcha nomi timpani bo'lib, bu so'z italyan tilidan olingan va (urmoq) ma'nosini anglatadi, bu litavraning xususiyati va vazifasiga mos keladi. Litavra g'arb zarbli cholg'ulari orasida aniq balandlikdagi tovush beradigan yagona cholg'u bo'lib, u doimo simfonik musiqaning ajralmas qismi bo'lib kelgan. Litavra o'ziga xos tuzilish va ijro xususiyatlariga ega bo'lib, turli va rang-barang estetik fazilatlarni namoyish etadi. «Xitoy orkestr ijodiyotida litavraning qo'llanilishi ko'pincha asar mavzusi bilan bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy xitoy musiqasida litavra mustaqil dramatik funktsiyani bajarib, ruhiy holat va tabiat manzaralarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi.» [2]

Birinchi, litavra o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, barqarorlik va moslashuvchanlikni birlashtiradi. Litavra konstruksiyasi asosan quti (qozon), qoplam (teri), sozlash tizimi va tayoqchalardan iborat. Bir necha asrlik takomillashtirish natijasida u barqarorlik va moslashuvchanlikni birlashtirgan tuzilish xususiyatlariga ega bo'lgan. Quti dastlab misdan yasalgan bo'lsa, hozirda engil sintetik materiallar ishlatiladi, shakli qozonsimon bo'lib, asosan rezonans va tembrni yaxshilashga xizmat qiladi. Qoplama (teri) ilgari hayvon terisidan qilingan bo'lsa, keyinchalik plastik qoplamalar paydo bo'lgan. Birinchi turdagi tembr to'yingan va sof, ikkinchisi esa atrof-muhit ta'siriga kam uchraydi va oson parvarish qilinadi. Hozirda ikkala tur ham keng qo'llaniladi. Sozlash tizimi litavrani boshqa zarbli cholg'ulardan ajratib turadigan asosiy qism bo'lib, uning

rivojlanishi qo'lda sozlash va pedal sozlash bosqichlarini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy litavralar odatda 2-5 dona qilib to'plamda ishlatiladi, ular katta, o'rta va kichik hajmlarga bo'linadi va kvinta oralig'idagi tovush qatorini qamrab oladi. Turli hajmdagi litavralar uyg'un va akkordik effektlarni yaratishi mumkin. Tayoqchalar litavraning asosiy ijro asbobi bo'lib, ularning tanlovi tembrga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tayoqchalar asosan yog'ochdan yasalgan, uchlari kigiz bilan qoplangan va turli o'lcham hamda yumshoqlik darajalariga bo'linadi.

Ikkinchidan, litavra boy tembr xususiyatlariga ega bo'lib, turli holat va sadolarga moslasha oladi. Litavraning tovushi to'q, to'yingan va o'tkir xususiyatga ega bo'lib, tovush kuchi jihatdan juda keng diapazonga ega - eng sekin ppp dan boshlab qattiq ffff gacha. Uning tembr xususiyatlari ikki jihatdan namoyon bo'ladi: biri - past chastotali rezonansning yetarliligi, bu orkestrning bas qismini kuchaytirib, musiqaning og'irlik va birlik hissini oshiradi va orkestrning past ritmik markazini tashkil qiladi; ikkinchisi - tembrning o'zgaruvchanligi, ya'ni ijro kuchi, tayoqcha turi va urish joyini o'zgartirish orqali turli tembr effektlari yaratish mumkin.

Nihoyat, litavraning ijro texnikasi sodda va aniq bo'lib, texnikaviy va badiiy jihatlarni birlashtiradi. Litavra ijrosining asosiy texnikasi solo va roll (tremolo) hisoblanadi. Solo – eng asosiy texnika bo'lib, ikki tayoqchani navbat bilan urish orqali aniq ritmik shakllar yaratiladi. Roll (tremolo) – ikki tayoqchani bir xil kuch bilan tez-tez va uzluksiz navbat bilan urish bo'lib, bu uzviy va to'q ovoz effektini beradi va hissiyot hamda muhit yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Litavraning Xitoy orkestrlaridagi rivojlanishi Xitoy orkestr san'atining umumiy taraqqiyoti bilan parallel bo'lib, u taxminan uch bosqichga bo'linadi. Har bir bosqich o'z davrining ijtimoiy-madaniy muhiti va musiqa ijodkorligidagi g'oyalari bilan chambarchas bog'liq holda o'ziga xos xususiyat va tendensiyalarni namoyon etadi.

Birinchi bosqich - kirib kelish davri XX asr boshlari – 1940-yillar. Bu davrda litavra passiv qabul va taqlid asosida rivojlangan. XX asr boshlarida g'arb davlatlarining bosqinchiligi va g'arb madaniyatining kirib kelishi bilan simfonik

musiqa Xitoyga yetib kelgan va litavra ham shu bilan birga kiritilgan. Bu davrda Xitoyda hali yetuk orkestrlar mavjud emas edi. Litavra asosan xorijlik missionerlar, konsessiya orkestrlari va ba'zi xitoylik musiqachilar tashkil etgan kichik orkestrlarda ishlatilgan. Bu bosqich litavraning rivojlanishi "passiv qabul, oddiy taqlid" xususiyatiga ega bo'lib, milliy musiqa bilan chuqur bog'lanmagan. Shunga qaramay, bu davr litavraning Xitoyda keyingi rivojlanishiga asos bo'lib, xitoylik musiqachilarga ushbu cholg'uning imkoniyatlari bilan tanishtirgan.

Ikkinchi bosqich – rivojlanish va mahalliy moslashuv davri (1950 - 1980 yillar). 1950 - yillarda Xitoy xalq respublikasi tashkil topgach, milliy musiqani rivojlantirish va «g'arb va sharqni uyg'unlashtirish» g'oyasi kuchaygan. Litavra mahalliy sharoitga moslasha boshlagan. Bu davrda Xitoyda Xitoy milliy simfonik orkestri va Shanxay simfonik orkestri kabi professional jamoalar tashkil etilib, birinchi professional litavra ijrochilari yetishib chiqqan. Shu bilan birga, litavrani milliy orkestr asarlariga kiritish tajribalari boshlangan. Cholg'u ishlab chiqarishda mahalliy korxonalar litavra ishlab chiqarishga kirishgan va xitoy musiqasining o'ziga xos xususiyatlariga mos ravishda tembr va diapazonni sozlashgan. Bastakorlar litavrani xitoy milliy musiqa elementlari bilan uyg'unlashtirib, faqat g'arb asarlarini ijro etish chegarasidan chiqishgan. Ijrochilar g'arb texnikalarini xitoy milliy zarbli cholg'u usullari bilan birlashtirgan holda ijroni xitoy musiqasining hissiy mazmuniga moslashtirgan.

Uchinchi bosqich - yetuklik va innovatsiya davri (1990-yildan hozirgacha). 1990-yillardan boshlab, Xitoy orkestr san'atining yuksalishi va g'arb bilan almashuvlarning kuchayishi natijasida litavra endi yordamchi partiya emas, aksincha, mustaqil hissiyotlarni ifodalovchi muhim qismga aylangan. Uning qo'llanilishi yanada xilma-xil va mahalliy tus olib, g'arbiy an'ana va xitoy uslubini o'zida jamlagan badiiy yo'nalishga ega bo'lgan. Asbobsozlik va kadrlar tayyorlashda Xitoyda litavra ishlab chiqarish xalqaro standart darajasiga yetgan. Ko'plab konservatoriyalarda litavra ixtisosligi bo'yicha kurslar ochilgan. Bastakorlar litavrani xitoy an'anaviy cholg'ulari bilan bog'lab, o'ziga xos xitoy uslubidagi asarlar yaratmoqda. Хуан Цзяин ўзининг «Litavrada yakkaixon ijro

texnikasining qisqacha taʼxlihi» nomli maqolasida taʼkidlaganidek, litavralar ulkan badiiy jozi-baga ega boʻlib, simfonik musiqa ijrosida muhim va almashirib boʻlmaydigan yerni tutadi. Ijrochi yuqori darajadagi texnika va eʼtibor qoʻyish uchun asar kontekstini tushunishi kerak». [3]

Litavraning Xitoy orkestr asarlarida qoʻllanilishi. Yuqoridagi tahlildan koʻrinib turibdiki, litavra mahalliy sharoitga toʻliq moslashgan, uning vazifalari ritmik joʻrligidan tashqari yanada kengayib, hozirda Xitoy orkestr ijodiyotining ajralmas qismiga aylangan.

Shubhasiz, ritm musiqa sanʼatining asosidir. Litavra past chastotali boʻlsa-da, uning ritmik funksiyasini boshqa zarbli cholgʻular oʻrnini bosa olmaydi. U orkestr asariga ritmik asos yaratadi. Gʻarb simfonik orkestrida litavra koʻpincha mis cholgʻular bilan hamkorlikda past ritmni kuchaytiradi. Xitoyda esa litavra milliy musiqa va anʼanaviy katta baraban (dagu) va chang (bo) kabi cholgʻular bilan bogʻlanib, oʻziga xos ritmik tizimni yaratgan. Masalan, mashhur «Qizil bayram madhiyasi» asarida litavraning ritmik ahamiyati juda yorqin namoyon boʻladi. Asarning dastlabki qismida litavra past kuy bilan birga tantanali va vazmin asos yaratadi. Asarning kulminatsion qismida esa litavra anʼanaviy xitoy barabanlari bilan birgalikda kuchli ritmik effekt hosil qilib, hissiyotni kuchaytiradi.

Litavra oʻzining toʻq va oʻzgaruvchan tembr tufayli Xitoy orkestr asarlarida muhim tembr vositasiga aylangan. Gʻarb musiqasiga nisbatan xitoy orkestr musiqasi hissiyot va sahna jonliligi va ifodaviyligiga koʻproq eʼtibor beradi. Litavra esa ijro kuchi, tayoqcha turi va urish joyini oʻzgartirish orqali turli holatlar va hissiyotlarga moslasha oladi. Lirik asarlarda litavra yumshoq tovush bilan markazga uriladi, natijada nozik va muloyim tembr paydo boʻladi. Jasoratli asarlarda esa litavra qattiq kuch bilan chetiga uriladi – bu oʻtkir va kuchli tovush chiqaradi.

Hissiyot - musiqaning markazi va ruhidir. Litavra tovush oʻzgarishlari va kuch darajasi orqali asarning hissiy mazmunini aniq yetkaza oladi. Xitoy orkestr ijodiyotida litavraning qoʻllanilishi koʻpincha asar mavzusi va milliy hissiyot bilan

bog'liq. Qayg'uli va vazmin mavzularda litavra sekin ritm va yumshoq kuch bilan chuqur, past tovush chiqaradi. Shodlik va jo'shqinlik aks etgan mavzularda esa litavra tez ritm va kuchli ovoz bilan barq urib, tantanavor va hayajonli muhit yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Liu Shuyan. Litavraning zamonaviy eksperimental musiqadagi ifodaviy imkoniyatlari va innovatsiyasi. Zamonaviy musiqa, 2025 (12)
2. Hong Di. Litavraning ko'p funksiyaliligi. Artist, 2022 (05)
3. Xuan Tszyain (黄佳颖). Litavrada yakkaxon ijro texnikasining qisqacha tahlili (简析独奏定音鼓演奏技法) // Joltiz tovushlari (黄河之声). 2017. — № 8. — B. 102–103. DOI: 10.19340/j.cnki.hhzs.2017.08.078
4. Blades, J. Percussion Instruments and Their History / James Blades. London: Faber and Faber, 1992.
5. Verner Terixen asarlari katalogi [Elektron resurs] // Boosey&Hawkes. URL: <https://www.boosey.com/cr/music/Werner-Tharichen-Concerto-for-Timpani-and-Orchestra/25917> (murojaat sanasi: 16.04.2024).